

तुकारामांची 'अभंगगाथा' लोकजीवनाचा एक अविभाज्य घटक

कल्पना साहेबराव काशिद

संशोधनाचे प्रास्ताविक :

महाराष्ट्रामध्ये आध्यात्मिक लोकशाहीचा पाया भागवत धर्माने घातला. संत ज्ञानेश्वरांपासून ते रामदासांपर्यंतच्या सर्व संतांचे साहित्य हे भक्ती, प्रबोधनात्मक व सामाजिक नीतीची शिकवण आपणास देणारे ठरते. भागवत धर्मातील वारकरी संप्रदायाच्या मंदिराचा पाया संत ज्ञानेश्वरांनी तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून घातला व भागवत धर्माच्या मंदिराचे एक एक चिरेबंदी दगड होण्याचे काम अनेक संतांनी केले. संत नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आदी श्रेष्ठ संतांनी भागवत धर्माची पताका आपल्या खांद्यावर घेतली आणि इतर बहुजन समाजातील अठरापगड जाती-जमातीतील संतांच्या कार्यामुळे भागवत धर्माचा प्रसार-प्रचार समृद्ध झाला. ज्ञानेश्वरमहाराज, तुकाराममहाराज व एकनाथमहाराजांसह बहुजन समाजातील संतांचे

कार्यही तितकेच महत्त्वाचे ठरले. त्यामध्ये संत गोरा कुंभार, सावता माळी, चोखामेळा, बहिणाबाई, विसोबा खेचर, जनाबाई, कान्होपात्रा अशा अनेक संतांचा हातभार भागवत धर्माच्या प्रसारात लागला आहे.

महाराष्ट्रात संतकाव्य तेराव्या शतकापासून ते अठराव्या शतकापर्यंत आल्याचे दिसून येते. सहाशे वर्षांचा प्रदीर्घ कालखंड संत साहित्याने व्यापलेला आहे. महाराष्ट्रात महानुभाव, संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेव हे या पंथाचे संस्थापक व प्रेरणास्थान होते. वारकरी संप्रदायातील संतांनी समाजाला नवा विचार दिला. मानवी जीवनातील मूल्यांचा समतोल व समन्वय साधून समाजजीवनाचे संरक्षण व संवर्धन केले. संत साहित्यात जाणीवपूर्वक लोकतत्त्वांचा वापर केला गेला. संतांनी संत साहित्याची निर्मिती करून समाज उद्धाराचे कार्य

हाती घेतले.

संत साहित्य म्हणजे मुख्यतः भागवत धर्माचे, तसेच विविध संप्रदायांमधील सर्व संतांनी निर्माण केलेले साहित्य होय. या साहित्यात १३ व्या शतकात निर्माण झालेली भावार्थदीपिका ते १७ व्या शतकातील समर्थ रामदासांपर्यंतचे साहित्य यांचा समावेश केला, तर वावगे ठरणार नाही. याचदरम्यान अनेक संप्रदाय उदयास आले व समाजाभिमुख कार्य आपापल्या परीने केल्याचे आढळते. महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, नागेश संप्रदाय, वीरशैव संप्रदाय, सिद्धेश्वर संप्रदाय, सूफी संप्रदाय, रामदास संप्रदाय, नाथ संप्रदाय आदींचा समावेश आढळून येतो.

मध्ययुगीन कालखंडात संतसाहित्याची पाळेमुळे महाराष्ट्राच्या संस्कृतीत खोलवर रुजली व विकसित झाली. याच काळात यादवसत्ता, ब्राह्मणीसत्ता, मराठ्यांची सत्ता इत्यादी लहान-मोठ्या अनेक राजसत्ता येऊन गेल्या; पण महाराष्ट्रावर खरी सत्ता होती ती संतांचीच ! कारण संतांच्या विचारांचा प्रभाव समाजमनात खोलवर रुजला होता. संतांनीही तेवढ्याच कौशल्याने मानवतावादी, अध्यात्मवादी व व्यवहारवादी तत्त्वांच्या विचारांची पायाभरणी केली होती.

मध्ययुगात महाराष्ट्रातील धार्मिक व सामाजिक जीवनाचे अधःपतन झाले होते. जुनी वैदिक संस्कृती, वर्ण-जातिव्यवस्था व त्यातून कर्मठ कर्मकांड, यज्ञयागाचे वैदिक पंडितांनी माजवलेले अवडंबर व या सर्वांशी जुळलेली ईश्वरी संकल्पना, परमेश्वराच्या नावावर चाललेली हिंसात्मकता आणि बीभत्सता, अज्ञान

व स्वार्थ यांचा पगडा मानवी समुदायावर पडला होता. रूढी-परंपरांच्या नावाखाली अंधश्रद्धा बोकाळली होती. यातून मार्ग काढायचा असेल व धर्म - भोळ्या - भाबड्या जिवाला आध्यात्मिक बैठक द्यावयाची असेल, तर वारकरी पंथाच्या माध्यमातून समाजातील सर्वच जाती-पंथांना एकाच बैठकीत बसवण्याचे कार्य ज्ञानेश्वरांनी केले. सर्व समाजातला मोक्षाचा सरळ व सोपा मार्ग अनुसरायला लावून क्रांतिकारक बदल वारकरी पंथाच्या स्थापनेत झाला. पंढरीच्या पांडुरंगालाच आपले आराध्य दैवत मानून वारकरी पंथ भजन-कीर्तनात रंगू लागला.

संस्कृत भाषा जनसामान्यांना उमजणारी नव्हती. तिला मराठी भाषेचा आधार देत, चक्रधरस्वामी, म्हाइंभट, संत नामदेव, ज्ञानदेव, तुकाराममहाराज आदी संतांनी तिला राजमानस दर्जा दिला. वारकरी संप्रदायातील संतांनी मराठी भाषेला व समाजाला नवी दिशा दाखविली. सतराव्या शतकात तुकोबारायांनी मराठी भाषेत अभंगरचना करून जनसामान्यांच्या हृदयात तिला स्थान प्राप्त करून दिले.

प्रस्तुत संशोधनासाठी या संप्रदायाच्या साहित्य निर्मितीतून तत्कालीन लोकजीवन विविध पद्धतीने व्यक्त झाले आहे. त्या काळातील समाजजीवन, प्रादेशिक वातावरण, धर्माचे स्वरूप, तत्कालीन कला आणि क्रीडा, राजकीय स्थिती यांची माहिती मिळते. संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांच्या अभंगगाथेतून त्या काळाचे लोकजीवन कसे होते, याची शब्दस्वरूपात मांडणी करण्याचा प्रयत्न करता येतो. भोवतालची सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती या साऱ्यांचा विचार करून तुकाराममहाराजांच्या

अनुभवातून निर्माण झालेले साहित्य व त्यातील लोकजीवनाविषयीची रचना यांचा सारासार विचार करण्याचा छोटासा प्रयत्न करता येऊ शकतो. संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांच्या अभंगगाथेमधून व्यक्त झालेले लोकजीवन व त्यांचे तत्त्वज्ञान यांचा सर्वांगीण विचार करता येईल. महाराष्ट्रातील संस्कृती ही लोकजीवनातील आचार-विचार, रूढी-परंपरा यातून निर्माण होते. लोकसाहित्य याच संस्कृतीतून जन्मास येते. लोकसंस्कृतीतून व लोकसाहित्यातून सामाजिक परंपरा व लोकसंस्कृती उभी राहते, त्याचे प्रतिबिंब तुकाराममहाराजांच्या अभंगरचनेतूनही व्यक्त होते.

संत ज्ञानेश्वरांनी भागवत धर्माचा पाया रचला व त्याचा विस्तार होण्यासाठी बहुजन समाजातील अनेक संतांनी मोलाचा वाटा उचलला. त्यामध्ये अनेक संतांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. संत बहिणाबाईंचा एक अभंगच आपल्याला त्याची साक्ष देऊन जातो.

“संत कृपा जाली । इमारत फळा आली ॥१॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया ॥२॥
नामा त्याचा किंकर । तेणें केला हा
विस्तार ॥३॥
जनार्दन एकनाथ । ध्वज उभारीला भागवत ॥४॥
भज करा सावकाश । तुका झालासे कळस ॥५॥
(सार्थ श्री तुकाराम गाथा, देवडीकर, पृ. क्र. १०१३, अ. क्र. ३१६)

प्रस्तुत अभंगात बहिणाबाईंनी भागवत धर्माची पताका कशाप्रकारे फडकती आहे, याचे उत्तम शब्दांत वर्णन केले आहे. संत नामदेव, संत जनार्दनस्वामी, एकनाथमहाराज यांनी ही इमारत भक्कमपणे उभी केली. सावता माळी. गोरा

कुंभार, विसोबा खेचर, चोखा मेळा, कान्होपात्रा अशा अनेक संतांनी ही इमारत फळा येण्यासाठी सिंहाचा वाटा उचलला आहे. या साऱ्या संतमंडळींच्या अभंगांच्या संग्रहाचा आणि चिकित्सेचा संशोधनाचा प्रयत्न महाराष्ट्रातील विद्वानांनी केला आहेच. या साऱ्यामध्ये संत तुकारामांच्या अभंगांची चर्चा व ऊहापोह व संशोधन अधिक झाल्याचे दिसून येते. असे असले, तरी आजही संतशिरोमणी तुकाराममहाराजांचे अभंग सर्वसामान्यांपासून विद्वान, प्रज्ञावंतांपर्यंत सर्वांनाच भावतात.

आजवर तुकारामांच्या अभंगांचे विविधांगी संशोधन झाले आहे. तरी त्यांच्या अभंगांतील उक्तीप्रमाणे ‘करेल तेवढे थोडे काही संशोधन अभंगातील ‘लोकजीवन’ या दृष्टिकोनातून तुकारामांच्या अभंगांचा अभ्यास करण्याचा अल्पसा प्रयास होय. प्रस्तुत प्रबंधात त्या दृष्टीने तुकारामांच्या अभंगातील लोकजीवनाचा अभ्यास मांडावयाचा प्रयत्न आहे.

संशोधन विषय :

महाराष्ट्र हा संतांचा प्रांत मानला जातो. वारकरी संप्रदाय अनेक विविध संप्रदायांचे माहेरघर म्हणजे महाराष्ट्र होय. इथे संतांची मांदियाळी आहे. जनसामान्यांच्या हितासाठीच संतांचा जन्म झाला आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. ही भूमी संस्कृती व ज्ञानाचा वारसा जपणारी भूमी आहे. ग्रामीण संस्कृतीशी तिची नाळ जोडली गेली आहे. संतांच्या साहित्यात प्रामुख्याने लोकतत्त्वांचा वापर झाला. तो यासाठी, की आपले ज्ञानलोक माणसाला परके वाटू नये, अवघड वाटू नये, तर ते आपलेच आणि जिव्हाळ्याचे वाटावे हा यामागचा उद्देश

होता. मानवतावादी, अध्यात्मवादी तत्त्वांचे व विचारांचे प्रत्यारोपण संत साहित्यात केले गेले. त्यातील एक संत म्हणजे जगद्गुरु श्री संतश्रेष्ठ तुकाराममहाराज होय. तुकारामांच्या अभंगवाणीवर गेली साडेतीनशे वर्षे महाराष्ट्रातील लोकांचा आध्यात्मिक पाया रचला गेला आहे. तुकारामांची अभंगवाणी प्रत्येकास मार्गदर्शन करते व आत्मशुद्धी करण्यास मदत करते.

तुकारामांचे अभंग त्यांच्या प्रत्यक्ष जगण्याशी निगडित आहेत. तत्कालीन जीवनपद्धती तुकारामांच्या गाथेत आढळते. तुकारामांच्या गाथेतील अभंग व मानवी जीवन याचा फारसा फरक करता येत नाही. गाथेच्या आधारे आपणाला महाराष्ट्राच्या 'लोकजीवनाचा' अभ्यास करणे सोपे जाते. तुकारामांची गाथा ही सर्वश्रेष्ठ सर्व जनसामान्यांचा सामाजिक बांधिलकीचा आरसा होय. तुकारामांचे लौकिक आणि आध्यात्मिक जीवनचरित्र हे लोकजीवनासाठीचा संदर्भ ग्रंथच आहे. तुकोबांची गाथा आध्यात्मिक, सामाजिक आणि दैनंदिन जीवनावर प्रकाश टाकणारा अनन्यसाधारण ग्रंथ आहे. तुकोबांच्या अभंगांची प्रेरणा आणि प्रभाव हा तत्कालीन व सद्यःकालीन लोकजीवनावर आढळून येतो. म्हणून तुकाराममहाराजांच्या अभंगांतील लोकजीवनाच्या दृष्टीने अभ्यास होणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत प्रबंधात त्या दृष्टीने 'संत तुकाराममहाराजांच्या अभंगातील लोकजीवन : संदर्भ आणि चिंतन-एक अभ्यास' हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

संशोधनाची आवश्यकता :

साडेतीनशे वर्षांनंतरही तुकाराम महाराजांच्या गाथेचे व त्यातील अभंगवाणीचे

वर्चस्व जनसामान्यांच्या मनावर रुजलेले आहे. त्यातील साधी, सोपी व मनाला स्पर्श करणारी भाषा त्यामुळे प्रत्येक अभंग प्रत्येकाच्या जिव्हाळ्याचा आहे. सर्वसामान्य प्रापंचिक व्यक्तिमत्त्व ते आध्यात्मिक मार्गातील संतश्रेष्ठ म्हणून तुकारामांची ओळख आहे. तुकोबांची विविध रूपे व त्यांचा सर्वांगीण अभ्यास आपल्याला गाथेच्या रूपात आढळतो. अनेक संशोधकांनी त्यावर भाष्यही केले आहे. तरी आजही अभंगांचे अध्ययन व चिकित्सा अपुरी आहे, असे वाटते. कारण गाथेतील अभंगात अमर्याद ज्ञान आणि भगवंतप्रेमाची लालसा दडलेली आहे. तुकारामांच्या नम्रतेने आणि व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यांच्या अभंगांच्या रचनेबद्दल अनेक प्रश्न पडतात. ते प्रश्नाची उकल अल्पशा बुद्धीने होणे अवघड वाटते. या उद्देज्ञाने हा संबंधित विषय संशोधनासाठी घेतला आहे. लोकजीवनातील संकल्पना वास्तवात, रूपके, लोकव्यवहार या सर्वांमध्ये वसलेली आध्यात्मिक बैठक व त्याचा समाजावर पडणारा प्रभाव सर्वासमोर मांडणे या उद्देशाने संशोधन करण्यासाठी लोकजीवन या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

संतचरित्रांचा विचार करणे म्हणजे महाराष्ट्रातील संत परंपरेचा, वारकरी परंपरेचा विचार करणे एवढीच व्याख्या मर्यादित होऊ शकत नाही, तर ब्रह्मांड स्वरूपात संतांचे अवतार कसे निर्माण झाले व त्यांचे सृष्टीतील कार्य यांचा परामर्श घेणे इत्यादी होय. ब्रह्म हे निर्गुण, निराकार व अव्यक्त आहे. ब्रह्म या शब्दाचा अर्थ अमर्याद आहे. ज्या ज्ञानाच्या

जोरावर परब्रह्माशी एकरूपता येते ते ज्ञान म्हणजेच ब्रह्म होय. ज्या ज्ञानाच्या तिमिरात सर्व सृष्टीवरील जीव जगत आहेत ते ज्ञानच ब्रह्म आहे. ज्ञानासारखे जगात काही पवित्र नाही, असे गीतेत सांगितले आहे. ज्ञातृ म्हणजे जाणणारा, ज्ञय म्हणजे जाणण्याची गोष्ट या दोघांचे अधिष्ठान आहे. जे या दोघांच्या साहाय्याने प्रकट झाले आहे ते म्हणजे ज्ञान होय. ते ज्ञान ब्रह्मानंदी आहे, असे म्हटले जाते व हे ज्ञानच परब्रह्मांचा आनंद मिळवून देते. ते ज्ञान शुद्ध, निर्मळ व पवित्र आहे म्हणून साक्षात ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीत म्हटले आहे.

**‘ज्ञातृशेचा विरिण । नुसधेंचि जे ज्ञात ।
सुखा भरलें गन । गाळीव जें ॥’**

(ज्ञाने.अ.१५ औ.७७)

ज्ञानाच्या प्राप्तीने पंचमहाभूतांची जाणीव होते. ज्ञानातून आनंदाची निर्मिती होते व हाच आनंद किंवा आनंदाची स्वरूपता हेच विश्वाच्या निर्मितीचे कारण होय. ज्ञानाच्या जाणिवेतून ज्या अनंत कल्पना जागृत होतात तेव्हा त्या सगुण होतात आणि विश्वातील अनंत स्वरूपाची निर्मिती होते. ज्ञानाचे व्यक्त रूप जगताची जाणीव सगुणपण आकारास येते तेव्हा जीवात्मा जन्मास येतो. जेव्हा ज्ञान, ज्ञातृत्व, जीव, जगत्, देव, भक्त यांमध्ये जेव्हा आनंद सगुणपणाने विश्वरूप धारण करतो, तेव्हा संतांचा अवतार होतो. याच दृष्टीने विश्वविषयी म्हटले आहे की, ‘सर्व खाल्विदम् ब्रह्म । संत हे स्वानंद प्रतीचे पुतळे आहेत. म्हणून ते पांडुरंगास प्रिय आहेत.

तुकारामांच्या अभंगाप्रमाणे
**‘नावडे वैकुंठ शेष शयन ।
वैष्णव सदन आवडलें ॥**

**रमा म्हणे कैसी नवल परी।
देव भुलले वैष्णवा घरीं ॥’**

(कै.बा.कृ.धुरंधर पृ. क्र. ८)

जेव्हा माय-बापासारखे संत जीवलग वाटत असतात तेव्हा ते श्रेष्ठ, पवित्र व प्रिय वाटत असतात. संतांच्या ठिकाणी समता व समदृष्टी पाहावयास मिळते. त्यामुळे संतांना सदाचारी-दुराचारी माणसे सारखीच वाटतात. संतांच्या ठिकाणी वैषम्य दृष्टीस पडत नाहीत. सामान्यजनांच्या दृष्टीने सांगावयाचे झाल्यास अविधीच्या कल्पनाजगतात, दुर्जनांच्या रूपाने प्रकट होतात. विधीच्या कल्पना सज्जनांच्या रूपाने प्रकट होतात. जेव्हा देव कार्यास व अवतारास सुरुवात होते तेव्हा सज्जनांचा विजय होतो. सद्द्वर्तनाने ईश्वराची प्राप्ती करून घेता येऊ शकते व ती प्राप्त करण्यासाठी भक्ती व साधनांची गरज भासते.

भक्तीच्या जोरावर ईश्वराची प्राप्ती करून घेण्याची शक्ती श्रीहरीच्या सत्तेवर अवलंबून आहे. ज्ञान व कल्पना या दोन्हींमधून नांदणारा जो आनंद आहे, तो श्रीहरी अथवा पांडुरंग होय. आनंद प्राप्तीत जेव्हा जगदरूपात सगुणपणा आकारास येतो तेव्हा संतांचा अवतार होतो.

संत परंपरा ही मध्यवर्ती परंपरा आहे. समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचून मराठी मनावर आपला ठसा उमटवणारी व त्याद्वारे प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेणारी लोकाश्रयी अशी ही संत परंपरा आहे. महाराष्ट्र ही संतमहंताची भूमी आहे. महाराष्ट्रात संतांची मांदियाळी होती व आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. ही परंपरा सुरू होते ते कैवल्यसम्राट संत ज्ञानेश्वरमहाराजांपासून ते अठरा पगड जातीचे

संत यात येतात. संतांनी महाराष्ट्रात भक्तीचे मळे फुलवले, संतांनी समाजात भगवत भक्ती रुजवली, समाजातील भेदभाव नष्ट करून समाज एकसंघ करण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्र ही संताची पवित्र व पावन भूमी आहे. समाजाला संतांपासून शाश्वत जीवनमूल्यांचे भांडार खुले केले आहे व प्रत्येक ठिकाणी परमेश्वर परमात्म्याला येणे शक्य नव्हते; म्हणून जगाच्या कल्याणासाठी संतांचा जन्म झाला.

**‘जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ।
देह कष्टविता उपकरां ॥३॥’**

(तुकाराममहाराज चरित्र, कै.बा. कृ. धुरंधर, पृ.क्र. १११)

‘नमः पूर्णायः शंभवे’ असे सांगून पूर्णवादाचे प्रकटीकरण करणारे ज्ञानेश्वर महाराज असोत की ‘वेदांचा तो अर्थ आम्हासी ठावा,’ असे आत्मविश्वासपूर्ण सांगणारे तुकाराममहाराज असोत. महाराष्ट्रातील संत ही आचार्यांची एक मांदियाळीच आहे. या समस्त संतांनी भारतीय तत्त्वज्ञान आभूषित केले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील संत आणि वारकरी संप्रदाय हे भारतीयांचे एक आदरांचे आध्यात्मिक विश्वात मानबिंदू ठरतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

महाराष्ट्रातील सांप्रदायिक कालखंडाचा विचार केला असता महाराष्ट्रातील संतमंडळींचा, अभंगांचा व संत साहित्यातील संकलनाच्या योगदानाचा मोलाचा वाटा आहे. महाराष्ट्रातील संप्रदायाने समाजाला नवीन दिशा दाखविण्याचे काम केले आहे. संत मंडळींनी आपापल्या साहित्याच्या निर्मितीतून जनसमुदायाला आचार-विचारांची नवीन बैठक देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या संत मंडळींत संत ज्ञानेश्वरांनी

भागवत धर्माचा पाया घातला आहे, तर संत तुकारामांनी कळस चढविला. संत तुकारामांच्या अभंगांची व साहित्याची वेळोवेळी चिकित्सा झालेली आढळून येते. त्यात भक्तिमय, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, कीर्तन, देव, नामस्मरण, विठ्ठल, पंढरी या सर्वच विषयांचा परामर्श घेण्यात आला आहे. एका अंगाने तुकोबारायांच्या अभंगातील निवृत्तीदर्शन व्यक्त झाले आहे; पण लोकजीवनातील संकल्पना वापरून तुकोबारायांनी शुद्ध प्रवृत्तीदर्शनही मांडले आहे. लोकजीवनाशी निगडित संकल्पनांना प्रभावीपणे वापरून त्यांच्या अभंगांतून व्यक्त झालेले प्रवृत्तीदर्शन अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. त्यातून तत्कालीन समाजजीवन प्रकटत आहे. त्यांच्या अभंगांच्या विविध चिकित्सक गाथांमधून त्यांच्याच अभंगांमधून व्यक्त झालेल्या लोकजीवनाचा अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधात करण्याचा उद्देश आहे. प्रस्तुत प्रबंधासाठी श्री तुकाराममहाराजांची सार्थ गाथा, (संपादक ह.भ.प. स. के. नेऊरगावकर), तसेच श्री संत तुकारामांची सार्थ गाथा, (मामासाहेब दांडेकर), श्री तुकाराममहाराज गाथाभाष्य (ह. भ. प. वै. शंकरमहाराज खंदारकर), संत तुकारामांची गाथा (सरकारी प्रत), जगद्गुरु संतश्रेष्ठ तुकाराममहाराज अभंग गाथा, श्रीक्षेत्र देहू या गाथा डोळ्यांसमोर ठेवून संशोधन केले आहे. तुकोबारायांच्या अभंगातील लोकजीवनाचा अभ्यास हेच या प्रबंधाचे उद्दिष्ट आहे.

निष्कर्ष : वरील संशोधनाच्या माध्यमातून हाती आलेले निष्कर्ष व निरीक्षणे खालीलप्रमाणे नोंदविण्यात आलेली आहेत.

१. संत तुकाराममहाराजांच्या अभंगातून व्यक्त

झालेले लोकजीवन हे तत्कालीन समाजमनाचे चित्रण आहे. त्यातील संदर्भावरून त्यावेळचे समाजजीवन उभे राहते.

२. चारशे वर्षापूर्वी तुकाराममहाराजांनी दूरदृष्टी ही शतकानुशतके जीवनदृष्टीचे उज्वल भविष्य साकारणारी आहे. समाजातील जातिभेद अजूनही गेला नाही. कर्मकांड आणि कर्मयोग यांच्यातील भेद स्पष्ट करून तुकोबांनी तत्कालीन काळात कर्मश्रेष्ठत्वाचे शाश्वत मूल्ये देऊन कर्मप्रबोधन घडवले आहे. यातून जातीव्यवस्था निर्मूलनाचा व त्यांच्या सामाजिक समतेचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

३. १७ व्या शतकातील संतकवी, जगद्गुरु तुकाराममहाराजांचे वाङ्मय आणि साहित्य २१ व्या शतकाच्या युगातही तितकेच महत्त्वपूर्ण व अबाधित आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आजही उपयुक्त असलेली त्यांच्या अभंगांमधील समर्पकता व अभंगामधून प्रकट होणारे तुकारामांचे आधुनिक विचार. आज २१ व्या शतकातही समाजात असलेली अशांतता, नैराश्य व सुखसमाधानासाठीच्या संघर्षामध्ये तुकारामांचे शब्द व त्यांची शिकवण अत्यंत समर्पक, अचूक व आशादायी आहे.

४. अन्न, वस्त्र व निवारा या गरजांपलीकडे आत्म्याच्या शांतीसाठी, विश्वशांतीसाठी सर्वच संतांनी उपदेश केला आहे व अध्यात्माची वाट दाखविली आहे. तुकाराममहाराजदेखील या भक्तिमार्गाचा व नामस्मरणाचा संदेश देतात; परंतु त्यासोबतच अत्यंत आधुनिक व पुरोगामी विचारही त्यांच्या अभंगामधून प्रतिबिंबित होतात, ज्या अभंगामधून वर्तमान व भविष्यातही तुकारामांच्या विचारांची समर्पकता व उपयुक्तता

अबाधित राहिल व त्यांचा अभ्यास हा आजच्या युगातही मोलाचा व दिशादायी ठरेल.

५. संत तुकारामांच्या गाथेतून मानवधर्माचा, समतेचा, वैश्विक प्रेमाच्या, शांततेचा व क्षमाशीलतेचा उपदेश आपल्याला मिळतो. अभ्यासकांच्या मते 'जे का रंजले, गांजले' या तुकारामांच्या अभंगातील शिकवणीचा प्रसार करण्यासाठी महात्मा गांधींनी त्याचे भाषांतर करून लिहिले आहे की, Know him to be tru man, who takes to his bosom those who are in distress. Know that god resides in the heart of such a one.' जात-पात विषमता न मानता प्रेमाचा संदेश तुकारामांच्या अनेक अभंगांमधून मिळतोच; परंतु बहिणाबाईसारखी ब्राह्मण शिष्या व अनगडशहा बाबांसारखे मुस्लिम शिष्य यांसारख्या काही उदाहरणांद्वारे ते केवळ अभंगांतून नव्हे, तर त्यांच्या चरित्रातूनही धर्मनिरपेक्षता व समतेचा आदर्श ठेवतात.

'विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ।

भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥

कुणाही जीवाचा न घडो मत्सर ।

वर्म सर्वेश्वर पुजनाचे ॥'

ही तुकाराममहाराजांची शिकवण मानवधर्म अधोरेखित करते व आजच्या काळातही तिची समर्पकता चालू घडामोडींवरही चपखल बसते व समाजाला शांततेची व प्रेमाची वाट दाखवते.

६. व्यावहारिकदृष्ट्यादेखील तुकारामांचे विचार आजही मोलाचे ठरतात. तुकाराममहाराजांचे व्यवहार कौशल्य व त्यांच्या अभंगांतून आलेला उल्लेख यातून अर्थशास्त्राचे अनेक मूलभूत

सिद्धांत आपल्यास आढळून येतील. चारशे वर्षांपूर्वी तुकाराममहाराजांनी आर्थिक मूल्ये, शेतीची अर्थव्यवस्था समाजातील एकमेकांना पूरक असलेले व्यवसाय व त्यांची आर्थिक तत्त्वे याबद्दल अनेक अभंगांतून लिहिले आहे.

७. तुकाराममहाराजांचा पर्यावरणविचार, भौगोलिक अभ्यास, सिंचनाची शेतीची, प्रदूषणविरहित पर्यावरणाची काळजी बद्दलचा उल्लेख अनेक अभंगांमधून दिसून येतो. माही, सराई, अंत्राळ, सांडोवा, लहरी, मंगळ इ. अनेक शब्द तुकारामांच्या साहित्यात आढळतात त्यातून त्यांचा पर्यावरणविचार व वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिसून येतो.

८. तुकारामांचा अभ्यास करताना त्यांचे शेकडो पैलू डोळ्यांसमोर येतात जे आजच्या काळास अनेकविध पद्धतीने मार्गदर्शक आहेत व संवेदनाशून्य समाजाला आध्यात्मिक वाटेवरून शांततेकडे नेण्यासाठी अभंग गाथा हा सुंदर मार्ग आहे. शतकांपूर्वी तुकाराममहाराजांनी भ्रष्टाचार, असहिष्णुता, हिंसाचार, अराजकता व अविवेकीपणाबद्दल खंत मांडून ठेवली आहे; परंतु त्याबरोबरच सहिष्णुतेचा, शांतीचा व विवेकीपणाबद्दल खंत मांडून ठेवली आहे; परंतु त्याबरोबर सहिष्णुतेचा, शांतीचा व विवेकवादाचा सहज सोपा प्रचार केला आहे. भविष्यात व वर्तमानातही समाजाला बंधुभाव व भक्तिभावाचे आचरण करण्याचा मार्ग तुकारामांनी सांगितला आहे.

‘एकमेकां साह्य करू, अवघे धरू सुपंथ’

इतक्या सोप्या शब्दांत तुकाराम महाराजांनी विश्व शांतीचा सोपा मंत्र दिला आहे.

म्हणूनच काळानुरूप या अभ्यासाची, संशोधनाची व तुकारामांच्या विचारांच्या प्रचाराची गरज आजही मोलाची आहे.

९. तुकोबांच्या अभंगात विज्ञानमय दृष्टी ओतप्रोत आहे. परंपरा, रूढी व चमत्कारांच्या आहारी जाऊन खऱ्या देवत्वाला समाज मुक्तो. ‘देव’ या संकल्पनेचे विश्लेषण आणि व्यापकत्व तुकोबांनी ४०० वर्षांपूर्वी केले. समाज हा श्रद्धा सोडून अंधश्रद्धेच्या आहारी जातो व अमानवी कृत्य करतो, म्हणून तुकोबाराय ‘निसर्ग’ हीच देवता, देव मानावा असे सांगतात व त्यांच्या चराचरातील अस्तित्वाची जाणीव करून देतात. त्यांची विवेकवादी शुद्ध जीवनाची दृष्टी ही पर्यावरण, मानवी जीवन, श्रद्धा आणि विज्ञान यांच्याशी जोडलेली आहे.

१०. जनमानसाला तुकोबा काव्य उत्कटतेची जाणीव करून देतात. आयुष्यात ध्येय गाठावयाचे असेल तर त्यासाठी उत्कट ध्येयनिष्ठा तुमच्या ठायी असली पाहिजे. शिवाय सत्य, असत्याची जाण हवी. सत्यज्ञानाचे आग्रही असल्याशिवाय ध्येयपूर्तता होऊ शकत नाही. म्हणूनच तुकाराममहाराज अभंगातून सत्य-असत्याचा परिचय करून देतात आणि सामाजिक स्तरावर व सामूहिक जीवनात सत्याचा आग्रह धरतात.

११. दारिद्र्याचे मूळ कारण अज्ञान आहे व अज्ञानातून जनसमुदाय अंधश्रद्धेकडे जाऊ शकतो. २१ व्या शतकात वाटचाल करणारा आपला देश, संतांच्या व थोर पुरोगामी विचारवंतांच्या उदा. शाहू, फुले, लोकमान्य टिळक, संत गाडगेबाबा, आगरकर, लोकहितवादी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

पुरोगामित्वाला समजू शकला नाही. संत गाडगेबाबा कीर्तनाद्वारे तुकोबांचे साक्षरतेचा, अंधश्रद्धा निर्मूलनाचा संदेश दिला. मात्र समाजाने या पुरोगामित्वाचा आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा स्वीकार केलेला आढळत नाही. 'राष्ट्रीयत्वाला' महत्त्वाचे स्थान देण्यास 'पाईकाचे अभंग' शिकवितात. तर जागृतीच्या अभंगांतून अंधश्रद्धेवर जोरदार हल्ला करीत डोळस दृष्टी देतात.

१२. कर्मनिष्ठतेला तुकारामांनी प्राधान्य दिले आहे. लोकजीवनातील बारा बलुतेदारी त्यातून व्यक्त होते. कर्म हे आयुष्याचे सार आहे; पण ते लोकोपयोगी समाजोपयोगी असावे. 'शेती-पर्यावरण' याबद्दलचा तुकाराममहाराजांचा अनुभव स्वतः कुणबी-शेतकरी असल्यामुळे दांडगा होता. त्यामुळे कृषीसंस्कृती, संवर्धन त्यातील बारकाव्यांचे निरीक्षण त्यांच्या अभंगांतून व्यक्त होते.

कृषीसंस्कृतीचा आणि पर्यावरण संतुलनाचा विचार आज समाजमनावर परिणाम करून जातो. शेतीचा मार्ग विस्तारित कसा होईल व त्यासाठीच्या उपाययोजना यांची अभंगात शास्त्रशुद्ध पद्धतीने मांडणी आढळते. त्यासाठी वृक्षांचे संवर्धन, सिंचनाचे महत्त्व ते अभंगात सांगतात.

१३. ग्रामीण जीवन व त्याला असलेले पूरक व्यवसाय बाबींचे विवेचन तुकोबांनी केले आहे. ते सांगता-सांगता ग्रामीण व्यवस्थेवर भर देऊन तत्कालीन जीवन पद्धती, नाती-गोती, समाजाची घडण मार्मिक, स्पष्ट, परखड, मनोरंजनात्मक पद्धतीने मांडणी दिसते.

१४. तुकोबांनी लोकजीवन-लोकसंस्कृती, कृषी

संस्कृतीतील प्रतिमांचे साहाय्य घेऊन सामान्य जनतेला उपदेशाचे आकलन असे तत्त्वज्ञान सांगितले.

१५. नवस, मंत्र, जंत्र, शकुन-अपशकुन या विषयीचे लोकभ्रम, लोकरूढी हे तत्कालीन परिस्थितीत आढळतात. त्यावरही प्रहार करीत ते लोकजीवनाला शुद्ध विचारांचे आणि आचारांचे प्रबोधन घडवितात.

१६. स्त्री जीवनाची विस्तृत मांडणी, तिच्या दैनंदिन जीवन कार्यातून परमेश्वराच्या समीप जाण्याचा मार्ग (म्हणजेच कर्मातून ईश्वरप्राप्ती), अध्यात्माची उच्च सांगड घालताना दिसतो. गावगाड्यातील स्त्री जीवनाचे चित्र विविध रूपकांच्या माध्यमांतून मांडून तिच्या कष्टमय व सहनशील वृत्तीची जाणीव करून देतात.

१७. तुकाराममहाराजांचे अभंग व त्यातून व्यक्त झालेले विचार हे भक्ती, ज्ञान, वैराग्य, ब्रह्म, अध्यात्म, देव, सगुण-निर्गुण या आध्यात्मिक तत्त्वाची मांडणी करतात आणि एका अर्थाने पारमार्थिक किंवा निवृत्तीवादी चिंतन घडवितात. ही अभंग प्रयोजनाची एक बाजू झाली; पण तुकोबारायांचे अभंग हे केवळ निवृत्तीवादी नाहीत, ते प्रवृत्तीवादी आहेत. लोकजीवनाचे प्रतिबिंब त्यात उमटत आहे. म्हणून गावगाडा, कृषि, मोटनाडा, पर्यावरण, वृक्षवल्ली, खेळ, सण-उत्सव, गावगाड्यातील लोकभूमिका, स्त्री-जीवन, कुटुंबव्यवस्था, नाती-गोती, ग्रामीण जीवनातील गोंधळ, जनजागरणासारखे लोकाचार यांचे संदर्भ देत ते एकीकडे त्यातून लोकजीवनाचे संदर्भ मांडतात, तर दुसरीकडे या रूपकांच्या माध्यमांतून सामाजिक प्रबोधन घडवितात. या भूमिकेतून तुकोबारायांच्या

अभंगातून प्रवृत्तीदर्शन उभे राहते. हे प्रवृत्तीदर्शन सर्वानाच खूप आपले व जवळचे वाटते. लोकजीवनातील दाखले देऊन आणि त्यांची रूपके वापरून उभे केले. प्रवृत्तीदर्शन हे लोकजीवनाला खूपच भावते. भावदर्शन, तत्त्वदर्शन आणि समाजदर्शन यातून उभे राहिलेले हे प्रवृत्तीदर्शन ! लोकजीवनाचे हे प्रवृत्तीदर्शनही सामाजिक प्रबोधनाची शुद्ध दृष्टी देऊन जाते आणि व्यापक व्यवहारनीती यातून उभी राहते. हे तुकोबारायांच्या अभंगवाणीचे एक महत्त्वाचे प्रयोजन ठरते.

१८. लोकजीवनातील खेळ, रूढी, परंपरा, जाती-जमाती, उद्योग-व्यवसाय, श्रद्धा अंधश्रद्धा, दळणं, कांडणं, नाती-गोती लोकभ्रम, लोकसमजुती दाखवून त्यांना नवीन दिशा दाखविणारे व तत्त्वचिंतन मांडणाऱ्या अभंगाचे साहाय्य घेण्यात आले. ते सर्वांगीण विकसित आहेत. मांडण्याचा अल्पसा प्रयत्न संशोधनाच्या माध्यमातून केला.

